

Typology of the differences between the Sahaba and Amsar Masahef and their influence on the creation of readings

Morteza Ghasemi hamed*
 Mojtaba Mohammadi Envigh**
 Mohammadreza Pircheragh***

Received: 2022/12/14
 Accepted 2023/05/06

Abstract

The Masahef of the Sahaba differed from each other in matters such as the order of the Surahs in the Masahef, the number of Surahs, the names of the Surahs, the use of different dialects, the placement of synonyms instead of the original Qur'anic words, and the addition of explanatory additions by some of the Sahaba. These differences were somewhat natural; because the Sahaba had prepared their Masahef for personal use; However, after the death of the Holy Prophet (PBUH) and the general Muslims following the Sahaba in reciting the Qur'an, the differences of the Sahaba were brought to the level of society and reached their peak during the Caliphate of Othman. In order to avoid disputes, Othman compiled Masahef as standard Masahef and sent them to important Islamic cities, which became known as Masahefe Amsar. However, due to reasons such as the existence of differences in the Masahef Amsar and the primitiveness of the Arabic script, the reading differences did not stop and even increased. The narrations transmitted by Othman regarding the presence of tone in the Masahef and the narrations transmitted by Ayesha regarding the complaint about the way some words are written in the Masahef showed the existence of differences in the Masahef from the beginning. The differences in the Masahefe Amsar are: the addition and subtraction of Hamzah, the addition and subtraction of "A", the addition and subtraction of "v", the addition and subtraction of "L", the addition and subtraction of "F", the addition and subtraction of "E", the difference in punctuation and signs changing the letter to the same gender and changing some words. The present research has shown with a descriptive-analytical method that only a few cases of differences in dialects from the time of the Sahaba have remained in the Masahef and most of the differences in the Masahef of the Sahaba have been resolved with the Tawhid Al- Masahef. On the other hand, the differences between the Masahefe Amsar have been the most important factor in the creation of reading differences and have continued until today

Key words: Masahafe Sahaba, Tawhid al-Masahef, Masahaf al-Amsar, differences in readings.

*. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, International University of Islamic Religions, Tehran, Iran (The Corresponding Author) / m.ghasemihamed@mazaheb.ac.ir

** . Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Ilam University, Ilam, Iran mo.mohammadi@ilam.ac.ir

***. Assistant Professor, Department of Quranic and Hadith Sciences, Imam Khomeini International University (RA), Qazvin, Iran / m.pircheragh@isr.ikiu.ac.ir

تصنيف الفروق بين مصاحف الصحابة والامصار وتأثيرهما في تبلور القراءات

تاريخ الاستلام: ١٩ جمادى الاول ١٤٤٤
تاريخ القبول: ١٥ شوال ١٤٤٤

10.22034/JKSL.2023.376033.1171
20.1001.1.27833356.1402.4.1.3.4

مرتضى قاسمى حامد*
مجتبى محمدى انوبق**
محمدرضا بيرجراغ***

خلاصة

تنوعت مصاحف الصحابة فيما بينها في أمور مثل ترتيب السور في المصحف ، وعدد السور ، وأسماء السور ، واستخدام اللهجات المختلفة ، ووضع المرادفات بدلاً من الكلمات القرآنية الأصلية، وتم إضافة بعض التفسير من قبل بعض الصحابة. كانت هذه الاختلافات طبيعية إلى حد ما لأن الصحابة أعدوا مصاحفهم للاستخدام الشخصي إلا أنه بعد وفاة الرسول الكريم صلى الله عليه وسلم واقتداء المسلمين بمثال الصحابة في تلاوة القرآن ، وصلت اختلافات الصحابة إلى مستوى المجتمع وبلغت ذروتها في عهد خلافة عثمان. من أجل منع الخلافات ، جمع عثمان المصاحف كمصاحف معيارية وأرسلها إلى مدن إسلامية مهمة ، والتي أصبحت تعرف باسم مصحف الأمصار. ومع ذلك ، ولأسباب مثل وجود اختلافات في مخطوطات أمصار وبدائية الخط العربي ، لم تتوقف اختلافات القراءة بل ازدادت. إن روايات عثمان في وجود اللحن في المصاحف ، والروايات التي نقلتها عائشة في فيما يتعلق بالشكوى من طريقة كتابة بعض الكلمات في المصاحف ، تدل على وجود اختلافات في مصاحف العصور منذ البداية. الفروق في مصحف الأمصار هي: جمع وطرح الهمزة ، إضافة او حذف «الف» ، إضافة او حذف «واو» ، إضافة او حذف «ل» ، إضافة او حذف «واو» ، إضافة او حذف «ف» ، «ه» الفرق في الترتيب و الاعراب، تغيير الحرف إلى نفس الجنس وتغيير بعض المصطلحات. أظهر البحث الحالي بالمنهج الوصفي التحليلي أن حالات قليلة من الاختلافات في اللهجات من زمن الصحابة بقيت في المصاحف وأن معظم الاختلافات في مصاحف الصحابة قد تم حلها بتوحيد اللهجات. من ناحية أخرى ، كانت الاختلافات بين مصاحف الأمصار أهم عامل في إيجاد اختلافات في القراءة واستمرت حتى اليوم..

الكلمات المفتاحية:المصحف - الصحابة - توحيد المصاحف - مصحف الأمصار - اختلاف القراءات

*. أستاذ مساعد، قسم علوم القرآن والحديث، الجامعة العالمية للاديان الإسلامية، طهران، إيران (الكاتب الرئيسية)
m.ghasemihamed@mazaheb.ac.ir
**. أستاذ مساعد ، قسم علوم القرآن والحديث ، جامعة إيلام ، إيران
mo.mohammadi@ilam.ac.ir
***. أستاذ مساعد ، قسم علوم القرآن والحديث ، جامعة الإمام الخميني (ره) الدولية، قزوین، إيران
m.pircheragh@isr.ikiu.ac.ir

گونه‌شناسی اختلافات مصاحف صحابه و امصار و تأثیر آنها در پیدایش قرائات

مرتضی قاسمی حامد*
مجتبی محمدی انوبق**
محمد رضا پیرچراغ***

مقاله پژوهشی
10.22034/JKSL.2023.376033.1171
20.1001.1.27833356.1402.4.1.3.4

دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰
پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۶

چکیده

مصاحف صحابه در مواردی از جمله ترتیب سوره‌ها در مصحف، تعداد سوره‌ها، نام سوره‌ها، به‌کاربردن لهجه‌های متنوع، جای‌گذاری کلمات مترادف به‌جای واژگان اصیل قرآنی و افزودن اضافات تفسیری توسط برخی از صحابه، با یکدیگر اختلاف داشتند. این اختلافات به دلیل اینکه صحابه، مصاحف خود را به‌منظور استفاده شخصی تدارک دیده بودند، تاحدی طبیعی بود؛ با این حال، پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ و اقتدای عموم مسلمانان به صحابه در قرائت قرآن، اختلافات صحابه در این باره به سطح جامعه کشانده شد و در زمان خلافت عثمان به اوج خود رسید. عثمان برای جلوگیری از اختلافات، مصاحفی را به عنوان مصاحف معیار تدوین کرد و به شهرهای مهم اسلامی فرستاد که به مصاحف امصار مشهور شدند؛ اما بنا به دلایلی از جمله وجود اختلاف در مصاحف امصار و ابتدایی بودن خط عربی، اختلافات قرائی متوقف نشد و حتی افزون‌تر گشت. روایات منقول از عثمان در رابطه با وجود لحن در مصاحف و روایات منقول از عایشه در رابطه با شکایت به طرز نوشتن برخی لغات در مصاحف از آغاز نشان از وجود اختلاف در مصاحف امصار بود. برخی از مهم‌ترین اختلافات مصاحف امصار عبارتند از: اضافه و کم شدن حرف، ابدال حرف، شیوه نگارش کرسی همزه، اضافه و کم شدن ضمایر متصل و منفصل، اضافه و کم شدن حروف جر، ادغام یا عدم ادغام حروف و تغییر برخی واژگان. پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی نشان داده است تنها موارد معدودی از اختلاف لهجات از زمان صحابه در مصاحف باقی مانده و اغلب اختلاف‌های مصاحف صحابه با توحید المصاحف برطرف شده است. در مقابل، اختلافات مصاحف امصار مهم‌ترین و اصلی‌ترین عامل ایجاد اختلافات قرائی شده و تا امروز ادامه پیدا کرده است.

واژگان کلیدی: مصاحف صحابه، توحید المصاحف، مصاحف امصار، اختلاف قرائات.

*. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه بین‌المللی مذاهب اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
m.ghasemihamed@mazaheb.ac.ir

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه ایلام، ایلام، ایران
mo.mohammadi@ilam.ac.ir

*** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران
m.pircheragh@isr.ikiu.ac.ir

۱. طرح مسئله

قرآن کریم به تدریج در طول بیست و سه سال به واسطه فرشته وحی، جبرئیل علیه السلام، بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل شد و آن حضرت، تمام اهتمام خود را برای انتقال بی‌کم و کاست آن به کار گرفت. پس از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، صحابه و تابعین نیز تلاش خود را برای حفظ این میراث گرانبها به کار بستند؛ با این حال، بنا به عللی خاص، اختلافاتی در قرائت برخی از حروف و کلمات قرآن پدید آمد و به این ترتیب، قرائت‌های مختلف و به تبع آن علم قرائت ظهور پیدا کرد. منشأ اختلاف قرائت را می‌توان به مصاحف صحابه و مصاحف امصار نسبت داد؛ از این رو، بررسی گزارش‌های تاریخی درباره انواع اختلافات موجود در مصاحف صحابه و امصار و دسته‌بندی آن‌ها، و استخراج علت پیدایش این اختلافات از اهمیت برخوردار است. بر این اساس، پژوهش حاضر به دنبال آن است که به روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تاریخی، پاسخ پرسش‌های زیر را در این مقاله دنبال کند:

۱. مصاحف صحابه چه اختلافاتی با یکدیگر داشتند؟

۲. علت اصلی اختلاف مصاحف صحابه چه بود؟

۳. هدف عثمان از توحید مصاحف چه بود و تا چه اندازه‌ای محقق شد؟

۴. مصاحف امصار چه ویژگی‌هایی داشتند و اختلاف آن‌ها با یکدیگر در چه حدی بود؟

۵. علل وجود اختلاف در مصاحف امصار چه بود؟

۶. اختلافات مصاحف صحابه و امصار چه تأثیری در پیدایش قرائت‌های مختلف داشته است؟

۲. پیشینه پژوهش

درباره مصاحف صحابه و امصار پژوهش‌های گوناگونی انجام شده است. مرتضی قاسمی حامد در مقاله «نقد و بررسی جریان توحید المصاحف در زمان خلافت عثمان»، جریان توحید مصاحف را از ابعاد گوناگون مورد بررسی قرار داده است (قاسمی حامد، ۱۳۸۸: ۱۸-۲۶). مقالاتی دیگر سعی کرده‌اند تنها مسئله خاصی را درباره توحید مصاحف بررسی کنند؛ چنان‌که داود سلیمانی در مقاله «بررسی علل توحید مصاحف در عصر عثمان»، به بررسی علل و اسبابی پرداخته که در نهایت به توحید مصاحف منجر شد. نویسندگان در این مقاله، تحریف الفاظ قرآن به اشکال گوناگون از جمله زیادت، حذف و جابه‌جایی الفاظ را عامل اصلی اقدام عثمان به توحید مصاحف دانسته است (سلیمانی، ۱۳۷۹: ۲۵-۳۸). همچنین

محسن رجبی قدسی و همکاران در مقاله «میزان اختلاف مصاحف امصار و علل آن»، سعی کرده‌اند به دو دسته از اختلافات مصاحف امصار اشاره کنند که دسته اول موجب اختلاف در قرائت نشد و دسته دوم، سبب اختلافات قرائی شده است (رجبى قدسى و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۶۳-۱۹۰).

در کنار پژوهش‌های پیش‌گفته، برخی پژوهش‌ها نیز کوشیده‌اند به شبهات مربوط به توحید مصاحف و تحریف قرآن پاسخ دهند که برخی از آن‌ها عبارتند از: «بازخوانی انتقادی شبهات و تردیدها درباره توحید مصاحف» (ژیان و رفعت، ۱۳۹۹: ۱۵۱-۱۸۴)، «بازکاوی توحید مصاحف در زمان عثمان با رویکرد پاسخ به شبهات عدم تحریف در قرآن» (احمدی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱-۱۸) و «ارزیابی آرای خاورشناسان پیرامون مصاحف عثمانی» (ربیع نتاج و اکبری، ۱۳۹۲: ۱۳۵-۱۵۶).

در این میان، اختلافات مصاحف صحابه و امصار در پژوهش‌های مزبور و در سایر کتاب‌ها و مقالات گوناگون مرتبط با تاریخ قرآن و تاریخ مصاحف، به صورت موردی از کتاب‌های پیشینیان ذکر شده و طبقه‌بندی و گونه‌شناسی خاصی بر روی آن‌ها انجام نشده است؛ از این رو، پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و با رویکرد تاریخی، پس از بررسی ابعاد گوناگون مصاحف صحابه و امصار، و گونه‌شناسی، به تأثیر آن در پیدایش قرائات می‌پردازد که از این نظر دارای نوآوری است.

۳. وجوه اختلاف مصاحف صحابه

پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ، صحابه ایشان به جمع‌آوری و تدوین قرآن اهتمام ورزیده، مصاحفی از آیات قرآنی برای خود تهیه کردند. با گسترش قلمرو اسلام تعداد این مصحف‌ها نیز افزایش یافت؛ با این حال، چون این مصحف‌ها نسبت به یکدیگر اختلافاتی داشتند، میان پیروان آن‌ها نیز اختلاف به وجود آمد؛ چنان‌که حتی در برهه‌ای، گروهی گروه دیگر را در قرائت قرآن به رسمیت نمی‌شناخت و آن را تکفیر می‌کرد و تنها قرائت خود را صحیح می‌دانست (زرقانی، ۱۴۱۲، ج: ۱: ۲۴۸-۲۴۹). مصاحف صحابه در موارد متعددی با یکدیگر اختلاف داشتند (در این باره ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵: ۱۸۵-۲۴۴؛ ابن‌ندیم، ۱۳۹۸: ۳۷-۴۱، رامیار، ۱۳۸۰: ۳۳۳-۳۹۱؛ عسکری، ۱۴۱۶، ج: ۲: ۹۵-۱۲۰) که موارد اختلافی در یک دسته‌بندی از این قرارند:

۳-۱. تعداد سوره‌ها

مصحف ابی بن کعب دو سوره «الْخَلْع» و «الْخَفْد» را اضافه داشته است (سیوطی، ۱۴۱۹، ج: ۲۲۶). همچنین دو سوره «فیل» و «قریش» در این مصحف به هم پیوند زده شده بود (معرفت، ۱۳۸۵: ۹۳). مصحف ابوموسی نیز دو سوره «الْخَلْع» و «الْخَفْد» را اضافه داشته است (رامیار، ۱۳۸۰: ۳۸۳). همچنین مصحف ابن مسعود سه سوره «فاتحه» و «معوذتین» (فلق و ناس) را نداشته است (سیوطی، ۱۴۱۹، ج: ۲۲۷). لازم به ذکر است که مصحف امام علی علیه السلام همه سوره‌های قرآن را در برداشته است، برخلاف برخی از مصاحف صحابه که گاهی چند مصحف مکمل یکدیگر بوده‌اند (ر.ک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج: ۸۹: ۴۰).

۳-۲. ترتیب سوره‌ها

ترتیب سوره‌ها در مصاحف صحابه یکسان نبود؛ چنان‌که برای نمونه، سوره یوسف (۱۲) در مصحف ابی بن کعب سوره پانزدهم و سوره نساء (۴) سوره سوم بوده است؛ در حالی که سوره یوسف (۱۲) در مصحف ابن مسعود سوره یازدهم و سوره نساء (۴) سوره سوم بوده است (ر.ک: سیوطی، ۱۴۱۹، ج: ۲۲۶-۲۲۷). همچنین گفته‌اند: مصحف امام علی علیه السلام براساس ترتیب نزول نوشته شده بود (در این باره ر.ک: ابن جزی، ۱۴۱۶، ج: ۱۲؛ سیوطی، ۱۴۱۹، ج: ۵۸؛ ابی‌ازی، ۱۳۸۰: ۱۱۱-۸۱؛ فقهی‌زاده، ۱۴۰۰: ۱۹۴)؛ یعنی ترتیب دقیق آیات و سوره‌ها مطابق نزول در آن رعایت شده بود (معرفت، ۱۳۸۵: ۸۶)، به طوری که آیات مکی بر مدنی (ابن سعد، ۱۳۷۴، ج: ۲: ۳۲۴؛ مفید، ۱۴۱۳، ج: ۴: ۸۱) و منسوخ بر ناسخ مقدم شده بود (مفید، ۱۴۱۳، ج: ۴: ۸۱؛ زنجانی، ۱۴۰۴، ج: ۲۲۸). البته رعایت ترتیب نزول در تدوین مصحف را باید به معنای تنظیم مطابق ترتیب نزول سوره‌ها دانست، نه نزول آیات (رافعی، ۱۳۳۶: ۴۰). هرچند آنچه درباره مصحف امام علی علیه السلام بیان شده، صرف گزارش است و اطلاع دقیقی از محتوای آن در دست نیست و به نظر نمی‌رسد تفاوت ساختاری با دیگر مصاحف داشته باشد. به هر حال ترتیب سوره‌ها در تمامی مصاحف به این شکل بوده: طوال، مئین، مثنائی، حوامیم، ممتحنات و مفصلات. بنابراین، اختلاف آن‌ها جزئی و تنها در محدوده هریک از دسته‌ها بوده است.

۳-۳. نام سوره‌ها

نام سوره‌ها نیز در مصاحف صحابه یکسان نبود. در مصحف ابی بن کعب نام سوره «نمل»، «طس، سلیمان» ذکر شده است. سوره‌ها در مصاحف صحابه چند نام داشته‌اند، ولی بعضاً

دارای نام‌هایی برخلاف مرسوم بوده‌اند (در این باره ر.ک: ابن‌نديم، ۱۳۹۸: ۳۹-۴۰؛ سیوطی، ۱۴۱۹، ج۱: ۲۲۶-۲۲۷).

۳-۴. لهجه‌ها

مصاحف صحابه از حیث توجه به لهجه‌ها نیز با یکدیگر اختلاف داشت. برای نمونه، در مصحف ابی بن کعب «لَا يَضْرُكُم كَيْدُهُمْ» به صورت «لَا يَضْرُرْكُمْ كَيْدُهُمْ» (آل عمران: ۱۲۰) نگارش شده بود. در مصحف عبدالله بن عمر «فَمَرَّتْ بِهِ» به شکل «فَمَارَتْ بِهِ» (اعراف: ۱۸۹) و در مصحف ابن‌عباس «يَطْوْفُ» به شکل «يِطَافُ» نوشته شده بود (در این باره ر.ک: شاهین، ۲۰۰۵: ۱۵۷-۱۸۹).

۳-۵. تغییر کلمه به مترادف

طبق گزارش‌ها، برخی از صحابه کلماتی از قرآن را به مترادفات آن‌ها تغییر داده بودند؛ برای نمونه، در مصحف ابی بن کعب و ابن‌مسعود «و لا الضالین» به «غیر الضالین» (فاتحه: ۷) و «مضوا فیه» به «مشوا فیه» (بقره: ۲۰) تغییر یافته بود. در مصحف ابن‌مسعود «اهدنا» به «أرشدنا» (فاتحه: ۶) و «ادع لنا» به «سل لنا» (بقره: ۶۸) تغییر یافته بود. در مصحف ابوموسی «لا یعقلون» به «لا یفقهون» (مائده: ۱۰۳) و «و من قبله» به «من تلقاءه» (حاقه: ۹) تغییر یافته بود. در مصحف ابن‌عباس «یتیم» به «یکمل» (بقره: ۲۳۳) و «و قضی» به «و وصی» (اسراء: ۲۳) تغییر یافته بود (ر.ک: معرفت، ۱۴۱۶، ج۱: ۱۰۲-۱۰۳).

۳-۶. اضافات تفسیری

در مصحف ابی بن کعب عبارت «متتابعات» در آیه ۱۹۶ سوره بقره، عبارت «الی اجل مسمی» در آیه ۲۴ سوره نساء و عبارت «و لو حمیتم کما حموا لفسد المسجد الحرام» در آیه ۲۶ سوره فتح اضافه بوده است. در مصحف ابن‌مسعود عبارت «فاختلفوا» در آیه ۲۱۳ سوره بقره و عبارت «هواب لهم» در آیه ۶ سوره احزاب اضافه بوده است (ر.ک: شاهین، ۲۰۰۵: ۱۸۲). در مصحف امام علی علیه السلام به بیان تأویل برخی از آیات (ر.ک: عاملی، ۱۹۹۲: ۱۵۵-۱۵۷؛ شاهین، ۲۰۰۵: ۱۸۲؛ معرفت، ۱۴۱۶، ج۱: ۲۹۲)، محکم و متشابه (معرفت، ۱۴۱۶، ج۱: ۲۹۲؛ شرف‌الدین، ۱۴۰۲: ۴۱۱)، ناسخ و منسوخ، عام و خاص، مطلق و مقید، عزیمت‌ها و رخصت‌ها، سنت‌ها و آداب (شرف‌الدین، ۱۴۰۲: ۴۱۱)، سبب نزول (مفید، ۱۴۱۳، ج۷: ۷۹)، نام‌های اهل حق و باطل (فیض کاشانی، بی‌تا، ج۱: ۲۵)، انحراف‌های برخی از مهاجران، انصار و منافقان (کلینی، ۱۴۰۱، ج۲: ۴۶۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج۸۹: ۴۲-۴۳؛ همان، ج۹۲: ۵۴؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج۱: ۲۷) و دیگر مطالب

تفسیری پرداخته شده بود، به طوری که ابن جزری می‌گوید: اگر مصحف او یافت می‌شد در آن دانستنی‌های بسیاری می‌توانستیم بیابیم (ابن جزری، ۱۴۱۶، ج: ۱، ۱۲).

۴. علت اختلاف مصاحف صحابه

مهم‌ترین علت اختلاف مصاحف صحابه آن است که آنان مصاحف را برای استفاده شخصی خود تهیه کرده بودند؛ از این رو بعضی توضیحات، غیر آیات قرآن در کنار آیات ذکر شده بود که برای ایشان اهمیت داشت. بنابراین هیچ یک از اصحاب مدعی نبودند تمامی آنچه در دست داشته‌اند، قرآن است، بلکه بعضی از موارد که در مصحف ذکر کرده بودند، تنها توضیح و تفسیر و یا معانی برخی کلمات بوده است. در ضمن هیچ یک مصحف خود را به عنوان قرآن رسمی معرفی نکردند تا کسی بر آنان خرده بگیرد.

۵. علت توحید المصاحف و جریان آن

در عصر خلافت عثمان، قلمرو اسلامی توسعه یافت و افراد از شهرهای گوناگون و با نژادهای مختلف به اسلام گرویدند. این امر باعث شد مسلمانان در قرائت قرآن اختلاف کنند. دامنه اختلاف به حدی بود که گروه‌های مسلمانان درباره شیوه قرائت قرآن به مشاجره و نزاع می‌پرداختند و یا یکدیگر را تکفیر می‌کردند (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۱۸۵-۲۴۴؛ زرقانی، ۱۴۱۲، ج: ۱: ۲۴۸-۲۴۹). گفته شده حذیفه بن یمان پس از بازگشت از جنگ آذربایجان، نزد عثمان رفت و از اختلافات شدید مسلمانان در قرائت قرآن خبر داد. این کار باعث ایجاد نگرانی در خلیفه از شدت یافتن اختلافات شد (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۰۴-۲۱۱، ۲۴۳ و ۲۴۴؛ بخاری، ۱۴۲۴، ج: ۳: ۳۲۳؛ ابن حجر، ۱۴۲۱: ۲۵؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج: ۳: ۱۱۱). حذیفه اختلافات را به عثمان گزارش داد و از او خواست تا پیش از آنکه مسلمانان، مانند یهود و نصاری به گمراهی و اختلاف کشیده شوند، برای این مشکل چاره‌ای بیندیشد (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۰۴-۲۱۱، ۲۴۳ و ۲۴۴؛ بخاری، ۱۴۲۴، ج: ۳: ۳۲۳؛ ابن حجر، ۱۴۲۱: ۲۵). عثمان پس از شنیدن سخنان حذیفه، بر بالای منبر رفت و گفت: شما که نزد من هستید با یکدیگر اختلاف دارید، چه بسا شهرهای دیگر اختلافشان بیشتر است، پس باید امامی برای مردم بنویسیم (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۱۱-۲۱۲). صحابه همگی با عثمان موافقت کرده و نظر حذیفه را تأیید کردند (ر.ک: ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج: ۳: ۱۱۲).

از جمله کسانی که از این کار حمایت کرد، امام علی علیه السلام است؛ چنان‌که در روایتی از سوید بن علقمه آمده آن حضرت از گزافه‌گویی درباره عثمان و نسبت «سوزانده‌ی مصاحف»

دادن به وی برحذر داشته و در این باره فرموده: اگر امر مصحف‌ها به من نیز سپرده می‌شد، همانند عثمان عمل می‌کردم (ر.ک: ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ج ۳: ۱۱۲؛ سجستانی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۱۸۶؛ شهرستانی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۱۲). سوید در ادامه سوگند یاد می‌کند که این سخن را از زبان امام علی علیه السلام شنیده است (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۱۸۶؛ شهرستانی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۱۲). در روایتی دیگر شبیه همین مضمون به نقل از سوید بن غفله بیان شده است (سجستانی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۱۸۶). امام علیه السلام در روایتی دیگر می‌فرماید: ... سوگند به خدا که عثمان درباره مصحف هیچ کاری انجام نداد، جز اینکه در حضور ما و با مشورت ما بود» (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۲۱۴؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ج ۳: ۱۱۲؛ ابن‌حجر، ۱۴۲۱: ۴۱؛ ابن‌عثم، ۱۳۷۲: ۹۹۷). امام علیه السلام پس از خلافت نیز نهایت مراقبت را در حفظ مصحف به کار برد و برای اینکه حتی به نام «اصلاح املائی» هم دستی در آن برده نشود، فرمود: از این پس قرآن هرگز روی به خزان (خشکی) نیارد و تغییر نپذیرد (طبرسی، ۱۴۱۵، ج ۹: ۳۶۴).

اما از میان صحابه، عبدالله بن مسعود^۱ با این کار به مخالفت برخاست (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۱۸۹-۲۰۱؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵، ج ۳: ۱۱۲). در رابطه با علت مخالفت عبدالله بن مسعود گفته‌اند: عثمان، عبدالله بن مسعود را به ریاست بیت‌المال انتخاب کرده بود. او پس از درگیری‌ای که بین سعد بن ابی وقاص و عبدالله بن مسعود پیش آمد، سعد را از حکمرانی برداشت و بعد ولید بن عقبه را به جای او نشانند. ولید به کارهایی می‌پرداخت که اسباب اذیت عبدالله بن مسعود را فراهم می‌کرد. از جمله اینکه وامی از بیت‌المال گرفته بود، اما نسبت به بازپس دادن آن بی‌تفاوت بود؛ از این رو، ابن‌مسعود به عثمان شکایت کرد و عثمان از ولید جانب‌داری کرد که باعث رنجیده‌خاطری عبدالله بن مسعود شد (ر.ک: رامیار، ۱۳۸۰: ۴۲۰-۴۴۴). افزون بر آن، عبدالله بن مسعود در این باره گفته است: مرا از این کار کنار گذاشتند و آن را به مردی سپردند که به خدا سوگند، زمانی که او در صلب مردی کافر بود، من اسلام را پذیرفته بودم (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج ۱: ۱۹۹). او در این باره همچنین گفته است: زید، سرگرم بازی‌های کودکانه بود که من هفتاد سوره از سور قرآن را از

۱. سید بن طاووس افراد دیگری را نیز به‌عنوان مخالف بیان کرده است، ایشان در کتاب سعد السعود می‌گوید: قرآن را زید بن ثابت زمان ابوبکر جمع نمود و در این امر ابی بن کعب، عبدالله بن مسعود و سالم مولی ابی‌حذیفه با او مخالفت کردند. آن‌گاه عثمان برگشته و قرآن را به رأی و عقیده امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه السلام در مصحف جمع نمود و عثمان مصحف ابی، عبدالله و سالم را گرفته به آب شست... (ابن‌طاووس، بی‌تا: ۲۷۸). این مطلب نیز حاکی از موافقت امام علی علیه السلام با مصحف عثمانی است. علامه حلی نیز نقل کرده عثمان قرآن را به امضای امام علی علیه السلام رساند. از ابوعبدالرحمن سلمی نیز نقل شده است که امام علی علیه السلام در زمان خود مصحف عثمان را قرائت می‌کرد (ر.ک: رامیار، ۱۳۸۰: ۴۴۴-۴۴۶).

شخص پیامبر ﷺ فراگرفتم (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۱۹۲-۱۹۴).

عثمان مجمعی متشکل از چهار نفر به نام‌های زید بن ثابت، عبدالله بن زبیر، سعید بن عاص و عبدالرحمن بن حارث بن هشام (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۰۵؛ بخاری، ۱۴۲۴، ج: ۲: ۳۷۹-۳۸۰؛ ج: ۳: ۳۲۳؛ ابن حجر، ۱۴۲۱: ۲۵؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج: ۳: ۱۱۲) به سرپرستی زید بن ثابت بر این کار گماشت. زید غیرقریشی و سه تن دیگر همگی اهل قریش بودند^۱ (ر.ک: بخاری، ۱۴۲۴، ج: ۲: ۳۷۹ و ۳۸۰)؛ از این رو عثمان رو به آن‌ها کرد و گفت: اگر به اختلاف برخوردید به زبان قریش بنویسید؛ زیرا قرآن به زبان قریش نازل شده است (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۰۵؛ بخاری، ۱۴۲۴، ج: ۲: ۳۸۰؛ ج: ۳: ۳۲۲؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج: ۳: ۱۱۲). پس از آن، سعید بن عاص که شبیه‌ترین لهجه را به رسول الله ﷺ داشت، برای املا کردن و زید بن ثابت را که کاتب رسول الله ﷺ بود، برای کتابت انتخاب کرد (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۱۷-۲۱۸). پس از آغاز به‌کار مجمع عثمان دستور داد مسلمانان هر نوشته‌ای که از قرآن دارند، برای آنان ببرند و به دنبال مصحف ابوبکر که نزد حفصه بود، نیز فرستاد (ر.ک: طبری، ۱۴۱۲، ج: ۱: ۴۹-۵۰؛ سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۰۴-۲۱۱؛ ابن حجر، ۱۴۲۱: ۲۵؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج: ۳: ۱۱۲) تا مبادا مصحفی فراموش شود و مورد بررسی قرار نگیرد.

آنان آیات را با شهادت دو عادل می‌نوشتند (رامیار، ۱۳۸۰: ۴۲۷) و گاه برای یافتن شخصی که می‌دانستند رسول خدا ﷺ آیه‌ای را برای او خوانده، مسافت‌های طولانی طی می‌کردند تا مطمئن شوند آیه مورد نظر در آخرین عرضه بر پیامبر ﷺ تثبیت شده است (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۲۰-۲۲۱). به عنوان مثال در ثبت کلمه «التابوت» بین ایشان اختلاف به وجود آمد که آیا آن را به صورت «التابوة» بنویسند و یا به صورت «التابوت» ثبت نمایند. به این خاطر نزد عثمان رفتند و او به آن‌ها گفت که آن را به صورت «التابوت» بنویسند؛ چون به زبان قریش است (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۱۲؛ ابن حجر، ۱۴۲۱: ۴۳). در رابطه با سوره توبه، در ابتدای آن «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» نیاوردند که در این باره از امام علی رضی الله عنه پرسیده شد و ایشان فرمودند: بسم الله برای امان است و توبه فرمان شمشیر زدن را آورد (سیوطی، ۱۴۱۹، ج: ۱: ۲۲۸). برخی گفته‌اند که علت این امر، این بود که پیامبر ﷺ وفات کردند و مشخص نمودند و از این رو سوره توبه بدون بسم الله نوشته شد (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۳۰)، ولی این مطلب درست نیست؛ چون برخلاف عصمت پیامبر ﷺ و تواتر قرآن و عدم تحریف آن است.

۱. سعید «اموی»، عبدالله «اسدی» و عبدالرحمن «مخزومی» بود (ر.ک: ابن حجر، ۱۴۲۱: ۴۳).

در نهایت، عثمان چهار تا هفت نسخه (در این باره ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵: ۴۳؛ دانی، بی‌تا: ۹؛ رامیار، ۱۳۸۰: ۴۵۹-۴۶۵) تدوین کرد و به شهرهای اسلامی فرستاد. این اتفاق که به احتمال زیاد در سال بیست و پنجم هجری رخ داد (ر.ک: ابن حجر، ۱۳۷۹: ج ۹: ۱۷)، نقطه عطفی در توجه به مسئله رسم الخط قرآن به صورت ویژه در تاریخ قرائات است؛ زیرا مصاحف عثمانی، نخستین متون مکتوب قرآن بودند که در جامعه اسلامی به صورت رسمی، معیاری برای پذیرش قرائات قرار گرفتند. توحید مصاحف در واقع، با هدف توجه به رسم مصاحف عثمانی به منظور خارج کردن قرائات سایر صحابه انجام گرفت (نک: سجستانی، ۱۴۱۵: ۱۶۶-۱۸۶).

اعضای مجمع پس از پایان کار، نسخه‌ها را برای تأیید نهایی نزد عثمان بردند و وی گفت: چیزی از لحن در آن می‌بینم که عرب با زبانش آن را برطرف می‌کند (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵: ج ۱: ۲۳۲)، ولی اگر املاکننده از هذیل و کاتب از ثقیف بود، چنین نمی‌شد (سجستانی، ۱۴۱۵: ج ۱: ۲۳۵). در این زمان عثمان دستور داد تا هریک از مصحف‌ها را به همراه معلمی به یکی از شهرها بفرستند و نیز از مردم خواست تا هر نوشته‌ای از قرآن که غیر از مصاحف مزبور دارند، از بین ببرند^۱ و مصحف ابوبکر^۲ را هم نزد حفصه برگرداند (ر.ک: ابن حجر، ۱۴۲۱: ۴۴۳ و ۴۴۴؛ سجستانی، ۱۴۱۵: ج ۱: ۲۱۹ و ۲۱۱؛ طبری، ۱۴۱۲: ج ۱: ۴۹).

در رابطه با اینکه آیا عبدالله بعدها موافقت خود را اعلام کرد و یا همچنان بر مخالفت خود باقی ماند، اختلاف‌های فراوانی وجود دارد (جهت اطلاع از این اختلاف‌ها، ر.ک: رامیار، ۱۳۸۰: ۴۲۰-۴۴۴). ولی زرقانی با استناد به قرائت عاصم از زرع که از طریق ابن مسعود روایت شده است و در آن هیچ اختلافی با دیگر مصاحف عثمانی وجود ندارد، نتیجه گرفته بعداً عبدالله با کار این مجمع موافقت نمود؛ چنان‌که مصحف خود را از بین برد و یا آن را کنار گذاشت و مصحفی مطابق با مصحف عثمانی برای خود تهیه کرد (ر.ک: زرقانی، ۱۴۱۲: ج ۱: ۲۷۷. جهت اطلاعات بیشتر ر.ک: قاسمی حامد، ۱۳۸۸: ۱۹-۲۲).

۱. مصحف‌های دیگر را یا سوزاندند، یا با آب شستند، یا پاره پاره کردند و یا بین قبر و منبر پیامبر اکرم ﷺ دفن کردند (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵: ج ۱: ۲۰۵، ۲۰۶ و ۲۴۱؛ ابن حجر، ۱۴۲۱: ۴۴-۴۵).

۲. این مصحف را عبدالله بن عمر، بعد از مرگ حفصه، به دستور مروان گرفت و از بین برد (ر.ک: ابن حجر، ۱۴۲۱: ۴۴-۴۳؛ سجستانی، ۱۴۱۵: ج ۱: ۲۱۹ و ۲۱۱؛ طبری، ۱۴۱۲: ج ۱: ۴۹).

۶. تعداد مصاحف امصار

درباره تعداد نسخه‌های تدوین‌شده از سوی عثمان، اقوال مختلفی وجود دارد (ر.ک: رامیار، ۱۳۶۹: ۴۵۹ - ۴۶۵). در روایتی، از حمزه نقل شده است که عثمان، چهار نسخه نوشت و یکی از آن‌ها را به کوفه فرستاد (سجستانی، ۱۴۱۵: ۴۳). بنا به گفته دانی، اکثر عالمان بر این باورند که عثمان، چهار نسخه از قرآن را تدوین کرد؛ چنان‌که یکی از آن‌ها را در مدینه باقی گذاشت و سه نسخه‌ی دیگر را به شهرهای کوفه، بصره و شام فرستاد. همچنین گفته شده: وی هفت نسخه را تدوین کرد و علاوه بر شهرهای مذکور، به شهرهای مکه، یمن و بحرین نیز ارسال کرد. دانی پس از ذکر مطالب مزبور، قول اول را صحیح‌تر دانسته است (ر.ک: دانی، بی‌تا: ۹).

در رابطه با این اختلاف، باید بگوییم که این مصحف‌ها به تدریج نوشته شدند و فاصله بین نوشتن یک مصحف تا مصحف بعدی زیاد بوده است. از این رو هریک از مورخان تعداد مصحف‌هایی که تا زمان او نوشته شده بوده را گزارش کرده است؛ زیرا این‌گونه نبوده که عثمان صبر کرده باشد، تا همه مصحف‌ها نوشته شود و بعد آن‌ها را به بلاد اسلامی بفرستد، بلکه هریک از مصحف‌ها که آماده می‌شد، به سرعت آن را به همراه معلمی به یکی از بلاد اسلامی می‌فرستادند (ر.ک: قاسمی حامد، ۱۳۸۸: ۲۱).

۷. ویژگی‌های مصاحف امصار

از بررسی منابع مختلف می‌توان سه ویژگی اصلی برای مصاحف امصار برشمرد که از این قرارند:

۷-۱. نداشتن نقطه و اعراب

مصاحف امصار فاقد نقطه و اعراب بودند. زرقانی می‌گوید: عثمان می‌خواست تا مصاحف مشتمل بر حروف هفت‌گانه باشند، به همین منظور از اعراب‌گذاری و نقطه‌گذاری کلمات خودداری کردند، تا نسخه‌ها قابلیت پذیرش قرائت‌های مختلف را داشته باشند (ر.ک: زرقانی، ۱۴۱۲، ج: ۱، ۲۵۱). این سخن قابل پذیرش نیست؛ زیرا رسم الخط اعراب در زمان عثمان فاقد نقطه و اعراب بوده و نقطه‌گذاری و اعراب‌گذاری قرآن برای نخستین بار توسط ابوالاسود دؤلی صورت گرفت (حجتی، ۱۳۸۵: ۳۰۱-۳۰۲). بنابراین عثمان به همان شکلی که در آن زمان رایج بود، قرآن را نوشت. همچنین زرقانی حدیث نزول قرآن بر هفت حرف را با قرائت‌های هفت‌گانه خلط کرده است، در صورتی که حدیث نزول قرآن

بر هفت حرف در زمان پیامبر ﷺ نقل شده، ولی قرائت‌های هفت‌گانه مربوط به سال‌ها بعد از وفات عثمان است و این دو با هم متفاوتند. علاوه بر آن روایاتی از امام باقر و امام صادق (علیهما السلام) به ما رسیده که نزول قرآن بر هفت حرف را رد کرده‌اند (ر.ک: کلینی، ۱۴۰۱، ج: ۲، ۶۳۰، کتاب فضل القرآن، باب النوادر، ح ۱۲-۱۳). محقق خوبی نیز با دلایلی این حدیث را رد کرده است (ر.ک: خوبی، ۱۳۸۵: ۲۱۱-۱۸۷) و محمدهادی معرفت تنها در صورتی آن را می‌پذیرد که مراد از حرف را لهجه و مراد از سبعة را کثرت بدانیم (ر.ک: معرفت، ۱۳۸۵: ۱۵۰). هرچند اهل سنت نیز در این مسئله با یکدیگر اختلاف دارند، ولی با این حال ملحق کردن این روایت به عثمان جهت ایجاد وجوه مختلف قرائت امری غیرمعقول است و با گفته عثمان مبنی بر کتابت مصحف به زبان قریش مغایرت دارد.

۷-۲. وارد شدن لحن در مصاحف عثمانی

دلیل این مطلب روایاتی است که در آن‌ها عثمان از وجود لحن در مصاحف خبر می‌دهد. از جمله در روایتی می‌گوید: چیزی از لحن در آن می‌بینم که عرب با زبانش آن را درست می‌خواند (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱، ۲۳۲). نیز در جای دیگر می‌گوید: اگر املاکننده از هذیل و کاتب از ثقیف بود، چنین نمی‌شد (سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱، ۲۳۵). مراد از لحن در این روایات لهجه‌ها است؛ یعنی نویسندگان مصاحف که از لهجه‌های مختلفی برخوردار بودند، هرکدام با لهجه خود به کتابت قرآن پرداختند که این مسئله در کتابت قرآن نیز تغییراتی ایجاد کرده بود.

۷-۳. ترتیب سوره‌ها به صورت کنونی

مصاحف صحابه در ترتیب سوره‌ها جز در موارد جزئی با یکدیگر اختلاف نداشتند و علت این اختلاف هم ناشی از ناآگاهی برخی صحابه بود. بنابراین بعد از مقابله مصاحف، ترتیب دقیق را که مطابق نظر پیامبر اکرم ﷺ بود یافتند و از ترتیب‌های غیر متواتر پرهیز نمودند (درابین‌باره ر.ک: صالح، ۱۳۹۳: ۱۰۱-۱۰۸).

۸. اختلاف مصاحف امصار

با توجه به گزارش‌های موجود می‌توان گفت از همان آغاز، بین مصاحف امصار اختلاف کتابت وجود داشت؛ چنان‌که بنا به گفته عثمان، در کتابت قرآن «لحن» نقش داشته است (ر.ک: دانی، بی‌تا: ۱۲۱؛ سیوطی، ۱۴۱۹، ج: ۱، ۵۵۰). واکنش عثمان نشان می‌دهد نویسندگان مصاحف در حین انجام کار اشتباهاتی مرتکب شده بودند؛ از جمله اینکه

نسخه‌های ارسال شده به شهرها، در رسم برخی از کلمات با یکدیگر اختلافاتی داشتند که باعث بروز چندگانگی در قرائت می‌شد. افزون بر آن، روایاتی از سوی عایشه نقل شده که از طرز نوشتن برخی لغات موجود در آیات ۶۳ سوره طه، ۱۶۲ سوره نساء و ۶۹ سوره مائده شکایت کرده است. (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۳۸).

زرقانی می‌گوید: مصاحف از نظر اثبات، حذف، بدل و... به گونه‌های متفاوت با یکدیگر نوشته شدند؛ زیرا عثمان می‌خواست مصاحف مشتمل بر حروف هفت‌گانه باشند (زرقانی، ۱۴۱۲، ج: ۱: ۲۵۱). از این سخن برمی‌آید عثمان دستور گوناگونی مصاحف را داده باشد، در صورتی که چنین مطلبی درست نیست و هیچ شاهدی مبنی بر این دستور وجود ندارد و علاوه بر آن با مطالب دیگری مغایرت دارد. از جمله آنکه عثمان می‌گوید: اگر به اختلاف برخوردید، آن را به زبان قریش بنویسید. از این سخن برمی‌آید عثمان نوشتن قرآن را تنها با یک زبان اجازه داده است. همچنین وی از وجود لحن در مصاحف تعجب می‌کند، ولی چون عرب به صورت شفاهی آن را درست تلفظ می‌کنند، از کنار آن عبور می‌کند.

بنابراین، عثمان دستور گوناگونی مصاحف را نداده و تنها به این خاطر که اعراب، موارد لحنی را درست تلفظ می‌کردند، از آن عبور می‌کند، در صورتی که اگر خود این دستور را داده بود، نباید از کار آنان متعجب شود و یا به آن‌ها شکایت اعتراض کند. پس علت گوناگونی مصاحف؛ فاقد نقطه و اعراب بودن رسم الخط عربی و سهل انگاری کاتبان مصاحف بوده است و نه دستور عثمان (ر.ک: قاسمی حامد، ۱۳۸۸: ۲۳-۲۴).

سجستانی در کتاب *المصاحف* و ابو عمرو دانی در کتاب *المقتنع فی رسم مصاحف الامصار*، اختلافات مصاحف امصار را گزارش کرده‌اند (ر.ک: سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱: ۲۴۷-۲۷۸؛ دانی، بی‌تا: ۹۶-۱۲۵) که بر اساس آن می‌توان اختلافات مزبور را به اشکال زیر دسته‌بندی و گونه‌شناسی کرد:

۸-۱. اضافه شدن یک حرف به ابتدای کلمات

گونه نخست از اختلافات مصاحف امصار، اضافه شدن یک حرف به ابتدای کلمات است که مهم‌ترین آن عبارتند از:

- (الف) اضافه شدن حرف واو؛ مانند: «سارعوا»، «وَسَارِعُوا» (آل عمران: ۱۳۳)
- (ب) اضافه شدن حرف لام؛ مانند: «لدار»، «لَلدَّارُ» (انعام: ۳۲)
- (ج) اضافه شدن حرف فاء؛ مانند: «بما»، «قَبِيْمًا» (شوری: ۳۰).

۸-۲. اختلاف در نگارش همزه

گونه دوم از اختلافات مصاحف امصار، اختلاف در نگارش همزه است که به دو صورت زیر قابل مشاهده است:

- (الف) اضافه و کم شدن همزه؛ مانند: «نَسَأَهَا»، «نُنْسِيهَا» (بقره: ۱۰۶)
 (ب) تغییر کرسی همزه؛ مانند: «شُرَكَائِهِمْ»، «شُرَكَائِهِمْ» (انعام: ۱۳۷).

۸-۳. اضافه و کم شدن الف در کلمات

گونه سوم از اختلافات مصاحف امصار، اضافه و کم شدن الف در کلمات است که به سه صورت زیر تحقق پیدا کرده است:

- (الف) اضافه و کم شدن الف در ابتدای کلمه؛ مانند: «واوصی»، «وَوَصَّی» (بقره: ۱۳۲)
 (ب) اضافه و کم شدن الف در وسط کلمه؛ مانند: «قل»، «قَالَ» (انبیاء: ۴)
 (ج) اضافه و کم شدن الف در انتهای کلمه؛ مانند: «قلیلا»، «قَلِيلٌ» (نساء: ۶۶).

۸-۴. نگارش واژه به صورت مفرد یا جمع

گونه چهارم از اختلافات مصاحف امصار، نگارش واژه به صورت مفرد یا جمع است؛ مانند: «ورسوله»، «وَرَسُولِهِ» (نساء: ۱۷۱).

۸-۵. اضافه و کم شدن ضمائر

گونه پنجم از اختلافات مصاحف امصار، اضافه و کم شدن ضمائر به یک واژه است که به دو صورت انجام شده است:

- (الف) اضافه و کم شدن ضمیر متصل؛ مانند: «تشتھی»، «تَشْتَهِيه» (زخرف: ۷۱)
 (ب) اضافه و کم شدن ضمیر منفصل؛ مانند: «الغنی»، «هُوَ الْغَنِيُّ» (حدید: ۲۴).

۸-۶. اضافه شدن حرف یاء

گونه ششم از اختلافات مصاحف امصار، اضافه شدن حرف یاء است که به دو شکل زیر در مصاحف قابل مشاهده است:

- (الف) اضافه شدن «ی» به ابتدای کلمه؛ مانند: «تَدَّكَّرُونَ»، «یتذکرون» (اعراف: ۳)
 (ب) اضافه شدن «ی» به وسط کلمه؛ مانند: «شِرْعَةً»، «شَرِيعَه» (مائدہ: ۴۸).

۸-۷. اضافه شدن حرف جر

گونه هفتم از اختلافات مصاحف امصار، اضافه شدن حرف جر به یک اسم است؛ مانند:

«وبالزبر»، «وَالزُّبُرِ» (آل عمران: ۱۸۴) یا «من تحتها»، «تَحْتَهَا» (توبه: ۱۰۰).

۸-۹. ادغام یا عدم ادغام حروف در فعل

گونه هشتم از اختلافات مصاحف امصار، ادغام یا عدم ادغام حروف مشابه در یک فعل است؛ مانند: «یرتدد»، «يِرْتَدَدُ» (مائدة: ۵۴) یا «تأمرونی»، «تَأْمُرُونِي» (زمر: ۶۴).

۸-۱۰. تغییر در واژگان

گونه نهم از اختلافات مصاحف امصار، پدید آمدن تغییر در اصل واژگان است که به تغییر در معنای کلمات منجر می‌شود. این گونه از اختلافات، به یکی از صورت‌های زیر اتفاق می‌افتد:

الف) تغییر ضمیر؛ مانند: «منهما»، «مِنْهَا» (کهف: ۳۶) یا «منکم»، «مِنْهُمْ» (غافر: ۲۱)

ب) تغییر حرف عطف؛ مانند: «أو»، «وَ» (غافر: ۲۶)

ج) تغییر در فعل؛ مانند: تغییر «الْمُخْرَجِينَ» به «الْمَرْجُومِينَ» و برعکس (شعراء: ۱۱۶ و ۱۶۷).

یا تغییر «اتَّقُوا» به «انْفِقُوا» و برعکس (حدید: ۷).

۸-۱۱. تغییر در صیغه فعل

گونه دهم از اختلافات مصاحف امصار، تغییر در صیغه فعل است؛ مانند: «انجیتنا»، «أَنْجَيْنَا» (انعام: ۶۳).

۸-۱۲. ابدال حروف

گونه یازدهم از اختلافات مصاحف امصار، ابدال حروف است که به صورت‌های زیر قابل مشاهده است:

الف) ابدال الف به یاء؛ مانند: «ذا»، «ذِي» (نساء: ۳۶)

ب) ابدال الف به واو؛ مانند: «ذا»، «ذُو» (الرحمن: ۱۲)

ج) ابدال واو به فاء؛ مانند: «وَتَوَكَّلْ»، «فتوکل» (شعراء: ۲۱۷)

د) ابدال واو به یاء؛ مانند: «ذو»، «ذِي» (الرحمن: ۷۸)

ه) ابدال طاء به ضاد؛ مانند: «بطنین»، «بِضَيْنِ» (تکویر: ۲۴).

۹. علت اختلاف مصاحف امصار

با توحید مصاحف بسیاری از اختلافات برطرف شد، ولی به دلیل فاقد نقطه و اعراب بودن رسم الخط عربی در آن زمان، ابتدایی بودن خط و نیز سهل‌انگاری کاتبان به علت

عدم آشنایی کامل با نوشتن، اختلافات دیگری در مصاحف پدید آمد. به نظر می‌رسد عجله کاتبان برای نوشتن مصاحف و ارسال آن به شهرها، موجب شد کار با نقص‌هایی مواجه شود. علاوه بر این، املا کنندگان نیز در این اختلافات تأثیر داشته‌اند؛ زیرا عثمان بعد از دیدن مصاحف، علت بروز اختلاف را به آنان نیز نسبت می‌دهد و می‌گوید: اگر املا کننده از هذیل و کاتب از ثقیف بود، چنین نمی‌شد (سجستانی، ۱۴۱۵، ج: ۱، ۲۳۵). پس عوامل متعدد باعث ایجاد اختلاف در مصاحف امصار و به دنبال آن اختلاف در قرائت‌ها گردید.

مصاحف نوشته‌شده، کاستی‌هایی داشت که برخی ناظر به خط مصاحف و برخی دیگر، ناظر به نویسندگان بود. خط ابتدایی قرآن در آن زمان، تحمل قرائات مختلف از برخی کلمات را داشت. برای نمونه، نبود نقطه‌الاعراب (حرکت‌گذاری) در خط مصاحف، این امکان را فراهم می‌کرد که کلمه «یکذِبون» در آیه ۱۰ سوره بقره به دو شکل «يَكْذِبُونَ» و «يُكْذِبُونَ» قرائت شود (در این باره ر.ک: ابن جزری، بی‌تا، ج: ۲، ۲۰۷-۲۰۸). همچنین، فقدان نقطه‌الاعجام (نقطه‌گذاری حروف) باعث شد که برای نمونه، کلمه «فَتَبَيَّنُوا» (حجرات: ۶) به صورت «فَتَبَيَّنُوا» نیز خوانده شود (در این باره ر.ک: ابن جزری، بی‌تا، ج: ۲، ۲۵۱). علاوه بر این، نبود قانون کلی و نظام‌مند برای نشان دادن حروف کشیده به ویژه فتحه کشیده یا الف و همچنین نبود علامتی برای همزه (در این باره ر.ک: الحمد، ۱۴۲۵: ۶۷-۷۴؛ مستفید، ۱۳۸۱: ۴۶-۴۹)، زمینه روی آوردن مسلمانان به قرائات مختلف را فراهم آورد. شباهت برخی از حروف در خط کوفی نیز می‌توانست از عوامل بروز اختلاف قرائات در قرون نخست باشد. برای نمونه، شباهت حروف «ضاد» و «ظاء» در این خط (ر.ک: سخاوی، ۱۴۲۷: ۲۴۵؛ صفاقسی، ۱۴۲۵: ۶۱۹) باعث شد کلمه «بِضْنين» در آیه ۲۴ سوره تکویر، به شکل «بِظْنين» نیز قرائت شود (در این باره ر.ک: دانی، ۱۴۱۶: ۱۳۹؛ ابن جزری، بی‌تا، ج: ۲، ۳۹۸-۳۹۹).

درباره کاستی‌های ناظر به نویسندگان نیز، گزارش‌های تاریخی حاکی از آن است پس از نسخه‌برداری مصاحف، آن‌ها را به عثمان عرضه کردند و او متوجه برخی اشکالات نگارشی شد و گفت: اگر املاکننده از هذیل و نویسنده از ثقیف بود، این اشتباهات رخ نمی‌داد (ابوعبید، ۱۴۱۱: ۲۸۷). بنا به گفته عثمان، در کتابت قرآن «لحن» صورت گرفته بود که عرب می‌توانست با زبان خود، آن را اصلاح کند (ر.ک: دانی، بی‌تا: ۱۲۱؛ سیوطی، ۱۴۱۹، ج: ۱، ۵۵۰). واکنش عثمان نشان می‌دهد نویسندگان مصاحف در حین انجام کار اشتباهاتی مرتکب شده بودند؛ از جمله اینکه نسخه‌های ارسال‌شده به شهرها، در رسم برخی از کلمات با

یکدیگر اختلافاتی داشتند که باعث بروز چندگانگی در قرائت می‌شد. برای نمونه، در میان قاریان سبعة، ابن‌عامر، واژه «شُرَكَاءُ هُمْ» (انعام: ۱۳۷) را به جرّ «شركاء» قرائت کرده که اعتراض عالمانی چون زمخشری را برانگیخته است (ر.ک: زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲: ۷۰). روشن است که ابن‌عامر در این قرائت، از مصحف شام پیروی کرده که در آن، همزه این کلمه به صورت یاء (شركائهم) نوشته شده بود؛ چنان‌که ابن‌خالویه گفته: علت قرائت ابن‌عامر، تنها این است که او در مصاحف شام، این کلمه را با «یاء» دیده و از خط آن پیروی کرده است (ابن‌خالویه، ۱۴۰۱: ۱۵۱). زمخشری نیز در این باره می‌نویسد: قرائت آیه به این شکل از سوی ابن‌عامر به خاطر این است که او در برخی از مصاحف، شرکائهم را با «یاء» دیده و از آن پیروی کرده است (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲: ۷۰).

افزون بر این، نحوه فاصله‌گذاری میان حروف می‌توانست از عوامل ایجاد اختلاف در قرائت باشد. گفته شده یحیی بن یعمر، آیه «وَاللَّيْلِ إِذَا يَدْبُرُ» (مدثر: ۳۳) را به صورت «وَاللَّيْلِ إِذَا دَبَّرَ» قرائت می‌کرد (ابن‌جزری، ۱۴۲۹، ج ۲: ۳۷۵). ملاحظه می‌شود که عبارت «إِذَا دَبَّرَ» با جابه‌جا شدن یک فاصله، تبدیل به «إِذَا دَبُرَ» می‌شود که هر دو این عبارات در زمره قرائات قرآن قرار گرفته است (ر.ک: قاضی، ۱۴۲۸: ۶۲۳).

نتیجه‌گیری

مصاحف صحابه در تعداد سوره‌ها، ترتیب سوره‌ها، نام سوره‌ها، لهجه‌ها، تغییر کلمه به مترادف و اضافات تفسیری با همدیگر اختلاف داشتند. مهم‌ترین دلیل اختلاف این بود که مصاحف، برای استفاده شخصی، نوشته شده بود، این رو غیر از متن قرآن کریم، حاوی توضیحاتی حائز اهمیت برای خود آنان بود.

گزارش‌هایی که توسط حذیفه بن یمان درباره اختلافات مسلمانان در چگونگی قرائت قرآن به عثمان رسید، به کار توحید مصاحف از سوی خلیفه منجر شد. از جمله کسانی که از این کار حمایت کرد علی رضی الله عنه است. علت مخالفت عبدالله بن مسعود با مجمع توحید مصاحف، رنجیده‌خاطر او از عثمان بوده است.

مصاحف امصار ویژگی‌هایی داشتند که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از: نداشتن نقطه و اعراب، وارد شدن لحن در آن‌ها و نگارش ترتیب سوره‌ها به صورت کنونی. مصاحف امصار اختلافاتی با یکدیگر داشتند که در یک دسته‌بندی کلی می‌توان آن‌ها را ذیل یازده گونه جای داد: اضافه شدن حرف به ابتدای کلمات، اختلاف در نگارش همزه، اضافه و کم شدن الف در کلمات، نگارش واژه به صورت مفرد یا جمع، اضافه و کم شدن ضمایر، اضافه شدن حرف یاء؛ اضافه شدن حرف جر، ادغام یا عدم ادغام حروف در فعل، تغییر در واژگان، تغییر در صیغه فعل و ابدال حروف.

علت اختلاف مصاحف امصار از این قرار است: فاقد نقطه و اعراب بودن رسم الخط عربی در آن زمان، ابتدایی بودن خط، سهل‌انگاری کاتبان به علت آشنایی کامل نداشتن با نوشتن، عجله داشتن کاتبان برای نوشتن مصاحف و ارسال آن‌ها به شهرهای مختلف و عدم تخصص لازم املا کنندگان.

تنها موارد معدودی از اختلاف لهجه از زمان صحابه در مصاحف باقی مانده و بقیه اختلافات با توحید مصاحف برطرف شده است، اما بیشتر اختلاف‌های موجود در قرائات به خاطر همان اختلاف مصاحف امصار است. البته به دلیل وجود قاری در کنار هر یک از مصاحف، اکنون تنها اختلافات جزئی در قرائات مشهور باقی مانده است و از موارد تغییر کلمه که در مصاحف امصار گزارش شده و چه بسا به تغییر معنا می‌انجامید، اثری نمانده است. از مقایسه بین اختلافات گزارش شده در مصاحف امصار با اختلاف قرائات موجود، این مسئله روشن می‌شود که به جز موارد تغییر کلمه، بقیه اختلافات مذکور در مصاحف امصار اکنون نیز در زمره اختلاف قرائات به چشم می‌خورد. بنابراین می‌توان گفت اختلاف مصاحف امصار مهم‌ترین و بلکه اصلی‌ترین عامل در پیدایش قرائات مختلف بوده است.

کتاب‌نامه

قرآن کریم

- احمدی، مزگام و همکاران، (۱۴۰۱ش)، بازکاوی توحید مصاحف در زمان عثمان با رویکرد پاسخ به شبهات عدم تحریف در قرآن، «مجله پژوهش مطالعات علوم اسلامی»، شماره ۳۶.
- حجتی، سید محمدباقر، (۱۳۸۵ش)، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- رافعی، محمدصادق، (۱۳۳۶ش)، اعجاز قرآن و بلاغت محمد، مترجم عبدالحسین ابن‌الدین، تهران: بنیاد قرآن.
- رامیار، محمود، (۱۳۸۰ش)، تاریخ قرآن، تهران: امیرکبیر.
- رجبی قدسی، محسن؛ طباطبایی، سید کاظم؛ ایروانی نجفی، مرتضی، (۱۳۹۴ش)، میزان اختلاف مصاحف امصار و علل آن، «مجله آموزه‌های قرآنی»، شماره ۲۲.
- ایازی، سید محمدعلی، (۱۳۸۰ش)، مصحف امام علی علیه السلام، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ژیان، فاطمه؛ رفعت، محسن، (۱۳۹۹ش)، بازخوانی انتقادی شبهات و تردیدها درباره توحید مصاحف، «مجله پژوهش‌نامه معارف قرآنی»، شماره ۴۱.
- سلیمانی، داود، (۱۳۷۹ش)، بررسی علل توحید مصاحف در عصر عثمان، «مجله مقالات و بررسی‌ها»، شماره ۵۹.
- صالح، صبحی، (۱۳۹۳ش)، مباحثی در علوم قرآن، مترجم محمدعلی لسانی فشارکی، تهران: نشر احسان.
- قاسمی حامد، مرتضی، (۱۳۸۸ش)، نقد و بررسی جریان توحید المصاحف در زمان خلافت عثمان، «مجله فروغ وحدت»، شماره ۱۶.
- فقهی‌زاده، عبدالهادی، (۱۴۰۰ش)، جستارهایی در تاریخ قرآن، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن کریم.
- مستفید، حمیدرضا، (۱۳۸۱-۱۳۸۲ش)، تأثیر خط در پیدایش قرائات، «مجله تحقیقات اسلامی»، شماره ۲۰۱.
- معرفت، محمدهادی، (۱۴۱۶ق)، التمهید فی علوم القرآن، قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- معرفت، محمدهادی، (۱۳۸۵ش)، تاریخ قرآن، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه (سمت).
- بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۲۴ق)، صحیح البخاری، بیروت: دارالفکر.
- ربیع نتاج، سید علی‌اکبر؛ اکبری، زهرا، (۱۳۹۲ش)، ارزیابی آرای خاورشناسان پیرامون مصاحف عثمانی، «مجله کتاب‌قیم»، شماره ۸.
- زرقانی، محمدعبدالعظیم، (۱۴۱۲ق)، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بیروت: دارإحياء التراث العربی.
- ابن‌اثیر، علی بن محمد، (۱۳۸۵ق)، الکامل فی التاریخ، بیروت: دارصادر.
- ابن‌جزری، محمد بن محمد، (۱۴۲۹ق)، غایة النهایة فی طبقات القراء، طنطا: دارالصحابة للتراث.
- ابن‌جزری، محمد بن محمد، (بی‌تا)، النشر فی القراءات العشر، بی‌جا: دارالفکر، بی‌تا.
- ابن‌اعثم کوفی، احمد بن علی، (۱۳۷۲ش)، الفتوح، مترجم محمد بن احمد مستوفی هروی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- ابن‌جزی کلبی، محمد بن احمد، (۱۴۱۶ق)، التسهیل لعلوم التنزیل، بیروت: دارالارقم بن ابی‌الارقم.

- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، (۱۳۷۹ق)، *فتح الباری شرح صحیح البخاری*، بیروت: دارالمعرفة.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، (۱۴۲۱ق)، *فضائل القرآن*، بیروت: دار و مكتبة الهلال.
- ابن خالویه، حسین بن احمد، (۱۴۰۱ق)، *الحجة في القراءات السبع*، بیروت: دارالشروق.
- ابن سعد، محمد بن سعد، (۱۳۷۴ش)، *الطبقات الكبرى*، مترجم محمود مهدوی دامغانی، تهران: فرهنگ و اندیشه.
- ابن طاووس، علی بن موسی، (بی‌تا)، *سعد السعود للنفوس منصود*، قم: دارالذخائر، بی‌تا.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۹۸ق)، *الفهرست*، بیروت، دارالمعرفة.
- ابو عبید، قاسم بن سلام، (۱۴۱۱ق)، *فضائل القرآن*، بیروت: دارالکتب العلمية.
- الحمد، غانم قدوری، (۱۴۲۵ق)، *رسم المصحف دراسة لغوية تاريخية*، عمان: دار عمار.
- خوبی، سید ابوالقاسم، (۱۳۸۵ق)، *البيان في تفسير القرآن*، نجف: مطبعة الآداب.
- دانی، عثمان بن سعید، (۱۴۱۶ق)، *التيسير في القراءات السبع*، بیروت: دارالکتب العلمية.
- دانی، عثمان بن سعید، (بی‌تا)، *المقنع في رسم مصاحف الامصار*، قاهره: مكتبة الكليات الازهرية، بی‌تا.
- زمخشري، محمود بن عمر، (۱۴۰۷ق)، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، بیروت: دارالکتاب العربي.
- زنجانی، ابوعبدالله، (۱۴۰۴ق)، *تاریخ القرآن*، تهران: منظمة الإعلام الإسلامي.
- سجستانی، عبدالله بن سلیمان، (۱۴۱۵ق)، *كتاب المصاحف*، قطر: وزارة الاوقاف و الشؤون الاسلاميه، ادارة الشؤون الاسلاميه.
- سخاوی، علی بن محمد، (۱۴۲۷ق)، *الوسيلة الى كشف العقيلة*، طنطا: دارالصحابة للتراث.
- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، (۱۴۱۹ق)، *الاتقان في علوم القرآن*، بیروت: دارالکتاب العربي.
- شاهین، عبدالصبور، (۲۰۰۵م)، *تاریخ القرآن*، قاهره: نهضة مصر.
- شرف‌الدین، عبدالحسین، (۱۴۰۲ق)، *المراجعات*، بیروت: جمعية الإسلامية.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، (۱۳۸۶ش)، *مفاتيح الاسرار و مصابيح الابرار*، تهران: دانشگاه تهران.
- صفاقسی، علی النوری، (۱۴۲۵ق)، *غیث النفع في القراءات السبع*، بیروت: دارالکتب العلمية.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۴۱۲ق)، *جامع البيان في تأويل القرآن*، بیروت: دارالکتب العلمية.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۵ق)، *مجمع البيان في تفسير القرآن*، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- عاملی، جعفر مرتضی، (۱۹۹۲م)، *حقائق هامة حول القرآن الكريم*، بیروت: دارالصفوة.
- عسکری، سید مرتضی، (۱۴۱۶ق)، *القرآن الكريم و روايات المدرستين*، تهران: مجمع العلمی الاسلامی.
- فیض کاشانی، ملا محسن، (بی‌تا)، *الصافي في تفسير القرآن*، تهران: المكتبة الإسلامية.
- قاضی، عبدالفتاح، (۱۴۲۸ق)، *البدور الزاهرة*، دمشق: دار البيروتی.
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۱ق)، *الكافي*، تحقیق: علی‌اکبر غفاری، بیروت: دارالصعب؛ دارالتعارف، چاپ چهارم.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، (۱۴۰۳ق)، *بحار الأنوار*، بیروت: مؤسسه الوفاء.

- مفيد، محمد بن محمد، (١٤١٣ق)، **مصنفات الشيخ المفيد**، اوائل المقالات، قم: المؤتمر العالمي بمناسبة الذكرى لافية الوفاة الشيخ المفيد.
- مفيد، محمد بن محمد، (١٤١٣ق)، **مصنفات الشيخ المفيد**، ج٧، المسائل السروية، قم: المؤتمر العالمي بمناسبة الذكرى لافية الوفاة الشيخ المفيد.

